

इंग्रजी कादंबरीचा मराठी कादंबरीवरील परिणाम

आशालता नारायण खोत
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर मराठी विभाग

सारांश :

इंग्रजांनी सुरु केलेल्या नव्या पध्दतीच्या शिक्षण व्यवस्थेमुळे नवा सुशिक्षितांचा वर्ग निर्माण होत गेला. हा वर्ग प्रामुख्याने शहरात केंद्रित झाला होता. केवळ पारंपरिक साहित्याने त्याचे समाधान होण्यासारखे नव्हते. सरदारी, शिलेदारी या सरंजामी व्यवस्था लोपल्यासारख्या झाल्या होत्या. धर्म आणि आध्यात्मिकता पूर्ण लोपली नव्हती, पण जीवनविषयक विचारांना नवे परिमाण प्राप्त होवू लागले होते. थोडक्यात या वर्गाची मूल्यव्यवस्था बदलू लागली होती. त्यामुळे तो वर्ग आपल्या अस्मितेच्या शोधात होता. कोणाच्याही हाती पडेल ते वर्तमान पत्र किंवा पुस्तक वाचणे या वर्गाचा एक नवा विधी होता. नव्या वाचक वर्गाच्या अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी नव्या प्रकारचे साहित्य निर्माण होणे अपरिहार्य होते. मुद्रण व्यवस्थेमुळे छापल्या गेलेल्या मजकुराची झेप काळ आणि अवकाश या दोन्ही पातळीवर महत्वपूर्ण परिणाम करणारी ठरली.

प्रस्तावना :

इंग्रजांच्या आणि इंग्रजीच्या संपर्कामुळे निबंधाप्रमाणेच कथा आणि विशेषतः कादंबरी हे नवे साहित्य प्रकार मराठीच्या परिचयाचे झाले. इंग्रजीचा संपर्क आला नसता तरीही मराठीमध्ये कादंबरी लेखनाची पूर्व तयारी पूर्ण होत होती असे म्हटले जाते. पण कादंबरी हा साहित्य प्रकार आपण इंग्रजीमार्फत युरोपकडून स्विकारला आहे असे म्हणावे लागते. इहप्रवन दृष्टी समाज, व्यक्ती कल्पित आणि वास्तव यांचा नवा समतोल कादंबरी लेखनामध्ये अत्यंत मार्मिकतेने साधलेला दिसतो. मराठी कादंबरी आणि इंग्रजी कादंबरीचा संबंध बराच मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो.

निर्मिती, प्रसार आणि वाचन या तिन्ही प्रक्रियांवर पाश्चात्य संस्कृतीचे खोलवर परिणाम झालेले दिसतात. पण कादंबरीतील कथन रूपाच्या बाबतीत फरक दिसून येतो. महाभारत-रामायणाच्याही अगोदरपासून आपल्याकडे कथन रूपांची परंपरा दिसते. इंग्रजीच्या प्रभावातून मराठीत कथा कादंबऱ्यांचे लेखन सुरु झाले. त्यानंतर कथाबाह्य प्रत्यक्षातल्या आणि भोवतालच्या वास्तव्याने परिवेष्टित असलेला वाचक कथन रूपाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा ठरला. अगदी प्रारंभीच्या मुक्तमाला, मंजुघोषा इत्यादी कादंबऱ्यात अदभूतरम्यता, कल्पनारंजितता दिसून येतो. उदा. खुर्चीवर बसलेली नायिका, घडी करून ठेवता येणारे विमान, इस्टेटीच्या मोहातून होणारे संघर्ष अशा दृश्यांच्या गोष्टी दिसतात. तर मधेच कथानक वास्तवाचे भान देते. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांत मध्येच वाचकांना 'वाचकहो' म्हणून उधळपणे केलेले आवाहन दिसते. इथे इंग्रजी पध्दतीचे अनुकरण असले तरी या संबंदातून जाणवणारे वाचकांचे ठसठशीत अस्तित्व केवळ अनुकरणापुरते नाही.

मराठीतील कादंबरीची जडणघडण पाठ्यपुस्तके, निबंध, वर्तमानपत्रे यांच्या हातात हात घालून झाली ही गोष्ट लक्षणीय आहे. प्रारंभापासून आजपर्यंतच्या मराठी कादंबरीचा प्रवास नीट न्याहाळला तर तिच्यामधून आधुनिकता, बुध्दी प्रामाण्यवाद, विज्ञान, समतेचे तत्वज्ञान या मूल्यव्यवस्थेचे दर्शन घडते. वैज्ञानिक दृष्टिकोन, समतेचे तत्वज्ञान, लोकशाही, मानवकेंद्रितता, बुद्धिप्रामाण्यवाद या गोष्टी केवळ कल्पनेच्या साम्राज्यात राहिल्या नाहीत.

पाश्चात्य वाङ्मयात जी नवीन विचार प्रवृत्ती प्रकट झाली तिला मराठी समीक्षकांनी अस्तित्ववादी (Existencialism) हा पर्यायवाचक शब्द वापरला. या अस्तित्ववादाला संप्रदायाचे रूप देण्याचा प्रयत्न केला. तरीही या प्रवृत्तीने कथा वाङ्मयात अनेक नवी रूपे धारण केली आहेत. सत्र (१९०५) यांच्या 'आयर्न इन द सोल' या कादंबरीत अनपेक्षित रितीने युध्दविराम झाल्यानंतर सैनिक प्रथम भांडावलेले दिसतात. आता पुढे काय ? हा प्रश्न त्यांना भेडसावतो व तशाही स्थितीत जीवनाची ओढ त्यांना कार्यप्रवृत्त करते. अशाच अस्तित्ववादाच्या छटा मराठी कादंबरीतही उमटू लागल्या आहेत. उदा. भालचंद्र

नेमाडेची 'कोसला', भाऊ 'पाध्येची 'बॅ. अनिरुध्द धोपेश्वरकर' इ. कादंबऱ्या.

या शतकातील प्रसिद्ध कादंबरीकारात सॉमरसेट मॉम, पर्ल बुक, प्रिस्टले, अप्टन, सीक्लेअर यांचा उल्लेख करावयास लागतो. मॉमच्या कादंबऱ्यात मनोविश्लेषणाला महत्त्व असले तरी कथानक किंवा स्वभाव रेखाटनाकडे लेखकाचे दुर्लक्ष होत नाही. मॉमच्या 'रेझर्स एज', 'मुन एन सीक्स पेन्स', 'ऑफ ह्युमन बाँडेज' इत्यादी कादंबऱ्यांच्या नायकात प्रारंभी तऱ्हेवाईकपणा दिसला तरी पात्रांच्या मनाची घडण कशी होते हे घटनांच्या अनुषंगाने कुशलतेने दाखविलेले दिसते आणि त्या पात्रांत लेखकाने जिवंतपणा आणला आहे. त्यांच्या कथा वाचून वाचकांची उत्कंठता शेवटपर्यंत कायम राहते. पर्ल बक्यांच्या कादंबऱ्यांत भिन्न संस्कार व संस्कृती असलेल्या लोकांच्या एकत्र राहणीने कोणते संघर्ष उदभवतात व कोणते सामाजिक प्रश्न निर्माण होतात त्याचे चित्रण केलेले दिसते.

मनोविश्लेषण, संज्ञाप्रवाही, निवेदनपध्दती, अस्तित्ववादी विचारसरणी यांचा प्रभाव पडलेला दिसतो. एका बाजूला करमणूक, विनोद, हास्यरसाचे कल्लोळ उठविणारे 'पिकविक पेपर्स' किंवा चिमणरावांचे चऱ्हाट तर दुसरीकडे संसारातील दुःखी, कष्टी व नैराश्यमय जीवनाचे वर्णन करून गांभीर्य व उदासीनता यांच्या वातावरणाने विषन्न करणारे हार्डीच्या 'ट्रेस' सारखे किंवा शरदचंद्रांच्या 'देवदास' सारख्या कादंबऱ्या, एका बाजूला कलेकरिता कला म्हणून लिहिलेल्या प्रणयरंजित, कल्पनारम्य कादंबऱ्या तर दुसऱ्या बाजूला प्रचार हेच कलेचे ध्येय ठेवून लिहिलेली धावता धोटा, विधवा कुमारी यासारखी पुस्तके.

पाश्चात्य कादंबरीचा जनक फिल्डींग याच्या मते गंभीर वातावरण नसलेले गद्य महाकाव्य (**Comic Epic in prose**) लिहून त्याने एका नव्या वाडःमय प्रकारास चालना दिली. सत्यसृष्टीच्या आधाराने काल्पनिक प्रतिसृष्टी निर्माण करून काल्पनिक पात्रांची स्वभावचित्रे व काही अंशी जीवित घटना यांचे गोष्टरूपाने वर्णन करून, गुंतागुंतीच्या प्रश्नावर प्रकाश टाकणारा गद्य विभाग म्हणजे कादंबरी होय. काल्पनिक प्रतिसृष्टी नसेल तर कादंबरीत आणि रोजनिशी, इतिहास, चरित्र इ. ग्रंथात कोणतेच अंतर राहणार नाही.

कथालेखक कथेतील एखाद्या पात्राशी समरस झाला म्हणजे त्याने अनेकमुख व व्यापक दृष्टीकोन ठेऊन लिहिले जाते तेच आत्मनिवेदनपर लेखन होय. थॅकरेच्या 'व्हॅनिटी फेयर' व 'हेन्री एसमंड' या दोन्ही प्रकारच्या लेखन पध्दतीतून दिसून येते. 'माझे रामायण' ह्या तुळजापूरकरांच्या कादंबरीत हाच प्रयोग केलेला दिसतो. पु. य. देशपांडे यांची 'सुकलेले फुल' या कादंबरीत कृष्णेच्या हृदयातील भावनांचे पृथःकरण आत्मनिवेदनपर पध्दतीमुळे केलेले दिसते. सहज प्राप्त होणारा एकसुत्रीपणा व मनोविश्लेषणाची सोय अशा तऱ्हेने अनेक फायदे आत्मनिवेदनपर पध्दतीमुळे होतो. गोल्डस्मिथची 'दि विकार ऑफ वेकफिल्ड', डिकन्सची 'डेव्हिड कॉपर फिल्ड', थॅकरेची 'एसमंड' इ. कादंबऱ्या आत्मनिवेदनपर म्हणून प्रसिद्ध आहेत. तशाच मराठीतही 'पण लक्षात कोण घेतो', मी, बरेकरांची विधवा कुमारी, परतफेड, माडखोलकरांची भंगलेले देऊळ, फडकेंची 'कुलाब्याची दांडी' इ. आत्मनिवेदनपर कादंबऱ्या दिसतात.

पात्रमुखी पध्दतीचाच एक प्रकार म्हणजे पत्रबध्द कादंबऱ्या होय. पत्रबध्द कादंबऱ्यातही लेखक विभिन्न पात्रांशी समरस होत असतो. इंग्रजी वाङ्मयात कादंबरीचा प्रारंभच एक तऱ्हेने पत्रबध्द निवेदन पध्दतीने झाला. रिचर्डसनने आपल्या कादंबऱ्या पात्ररूपानेच लिहिल्या. गर्भश्रीमंत समाजातील स्त्रियांची त्यांच्या तर्फे पत्रे लिहावयाची हाच त्याचा उद्योग होता. पत्रबध्द कादंबऱ्यात लेखकाची भूमिका आत्मनिवेदनपर असल्यामुळे मनोविश्लेषणालाही अशा कादंबऱ्या सोयीस्कर असतात. जे उघड बोलून दाखविता येत नाही ते पत्राद्वारे प्रकट करता येते. उदा. वा.म. जोशींची 'इंदु काळे सरला भोळे' या कादंबरीत नारायणरावांच्या 'द्विधा मनःस्थितीचे' चित्रण दिसते. तटस्थ दृष्टीने जी अनेक पृष्ठे लिहूनही सांगता येणार नाही ते लेखकाने एक दोन वाक्यातच स्पष्ट केलेले दिसते.

पत्रबध्द कादंबरीत वर्णनाचा पाल्हाळ कमी असतो. पण कथा निवेदनात एकप्रकारचा तुटकपणा येतो. हरीभाऊंच्या 'मी' मधील भावानंदांची पत्रे, 'बंधनांच्या पलिकडे' मधील प्रभाकरांचे पत्र, 'माझे रामायण' मधील ताईने इंदिरा ताईस लिहिलेले पत्र इ. चा उपयोग मनातील विचारांची खळबळ व्यक्त करण्याकडे, तर कधी स्वभावावर प्रकाश टाकण्याकरीता केलेला दिसतो. 'क्रौंचवध' या खांडेकरांच्या कादंबरीत दादासाहेबांची हकिकत लेखकाने सांगितली, तर भगवंतरावांची हकिकत आत्मनिवेदनपर व दिनकरची पत्ररूपाने सांगितली आहे. वि.वा. हडप यांच्या 'वादळ' कादंबरीत पत्ररूपानेच सर्व कथानक मांडलेले दिसते. पत्रबध्द कादंबरीत एक नवा प्रयोग पु.भा. भावे यांनी 'अकलिजा' तर पु.शि. रेगे यांनी 'सावित्री' मध्ये केला.

१९ व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकापासून मनोविज्ञानाला एक निराळे वळण लागले. व मनोविश्लेषण हा शब्दप्रयोग अधिकाधिक रुढ होवू लागला. रशियन कादंबरीकार डॉस्टोव्हस्की यांना मनोविश्लेषणात्मक कादंबऱ्यांचे जनक माणण्यात येते. त्यांच्या 'क्राईम अँड पनिशमेंट' किंवा 'ब्रदर्स करेमेझाव्ह' या कादंबऱ्यात मार्मिक चित्रण आढळते. यानंतर मराठीत

मनोविश्लेषणात्मक कादंबऱ्या बऱ्याच लिहिल्या गेल्या. फडकेची 'प्रवासी', खांडेकरांची 'जळलेला मोहोर', दोन मने, गीता साने यांची 'वटलेला वृक्ष' विभावरी शिरूरकरांची 'हिंदोळ्यावर', पु.य. देशपांडे यांची 'काळी राणी', द.र. कवठेकरांची 'उमाडलेल्या भावना' इ. पण मनोविश्लेषणाचा कलात्मक उपयोग केवळ वैवाहिक जीवनासंबंधी केला जात नाही. ज्यावेळी मन त्रस्थ, उद्विग्न, दोलायमान असते. अशावेळी त्याचा उपयोग होतो. उदा. श्री.ना. पेंडसेंची 'स्थचक्र' विभावरी शिरूरकरांची 'बळी', बलराम नांगरे यांची 'अपंगा', शिवाजी सावंत यांची 'मृत्युंजय' इ. तसेच काही कादंबऱ्यात मनोविश्लेषणाला प्राधान्य अधिक दिसून येते. उदा. विश्राम बेडेकरांची 'रणांगण', बा.सी. मर्ढेकरांची 'रात्रीचा दिवस', 'तांबडी माती', 'पाणी' इ. कादंबऱ्या.

स्थलकाल वैशिष्ट्याचा मानवी जीवनावर परिणाम होतो. त्याचे प्रतिबिंब म्हणजेच कादंबरीतील वातावरण होय. इंग्रजी कवी व नाटककारांनी आपल्या चित्रणास खुलावट देण्याकरीता प्राकृतिक, भौगोलिक वर्णने केलेली दिसतात. उदा. शेक्सपिअरच्या शोकात्मिकांमध्ये प्रारंभीची प्राकृतिक वर्णने पुढील घटनांची सुचक असतात. टॉमस हार्डीच्या कादंबऱ्यात भौगोलिक वातावरणाचा वाचकांच्या दृष्टीने परिणाम झालेला दिसतो. आपल्याकडे पिराजी पाटील, सम्राट अशोक, राजा छात्रसाल यासारख्या तुरळक कादंबऱ्यात भौगोलिक वातावरण दिसते. त्यानंतर खांडेकरांची 'दोन ध्रुव' या कादंबरीत कोकणची पार्श्वभूमी दिसते.

विसाव्या शतकाच्या चौथ्या व पाचव्या दशकात मराठीत प्रादेशिक कादंबरी रुढ होऊ लागली. श्री. ना. पेंडसेंची हृदय, गारंबीचा बापू व हत्या, गो.नी. दांडेकरांची पवनाकाठचा धोंडी, पूर्णामायची लेकरं, माचीवरला बुधा, व्यंकटेश माडगुळकरांची बनगरवाडी इ. कादंबऱ्यांमधून सर्व लेखकांनी हेतुपरस्पर विशिष्ट प्रदेश निवडलेला दिसतो.

यानंतर मराठी कादंबरीकार ग्रामीण जीवनाकडे वळलेला दिसतो. पण त्यासाठी विशिष्ट भूप्रदेशाचा ठसा उमटलेला दिसतो. उदा. शंकर पाटील यांची टारफुला, रणजित देसाई यांची माझा गाव आणि बारी इ. कादंबऱ्या. त्यानंतर ऐतिहासिक व सामाजिक पार्श्वभूमीच्या कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या.

मराठी कादंबरीच्या प्रारंभिक अवस्थेत लेखकांचा व वाचकांचा ओढा विशेषतः अद्भूततेकडे होता. त्या काळात विविध शब्दालंकारासाठी भाषेला नटविण्याची व संस्कृतच्या सहाय्याने तिला प्रौढत्व देण्याची प्रवृत्ती प्रामुख्याने दिसून येते. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताच्या राजकीय, आर्थिक व सामाजिक जीवनात झपाट्याने बदल होत गेला. औद्योगिकीकरणाला बाबतीत भारताने मोठीच झेप घेतली. त्यामुळे भारत स्वयंपूर्णही झाला. या क्रांतीचा परिणाम ग्रामीण जीवनावर व नागरी समाज रचनेवर कसा झाला हे आपल्याला मुल्कराज आनंद यांच्या 'द बिग हार्ट', कमला मार्कडेय यांच्या 'द नेक्टर इन ए सिव्ह' या कादंबऱ्यात वाचावयास मिळते.

प्रारंभीच्या काळात युरोपीय कादंबरीकारांप्रमाणे आपण काही पूर्ण नवे 'नॉवेल' लिहितो आहोत, याचे भान मराठीतील कादंबरीकारांना नव्हते. पुनरुज्जीवन, प्रबोधन, विज्ञान क्रांती, इहवाद, व्यक्तिवाद इ. गोष्टींनी पाश्चात्य समाजाच्या विश्वमानाला आधुनिकतेचे परिणाम प्राप्त करून दिले.

संदर्भग्रंथ :-

- १) कादंबरीविषयी - हरीशचंद्र थोरात - पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती २००८.
- २) मराठी कादंबरी - तंत्र आणि विकास डब्ल्यू. प्र. वा. बापट, ना. वा. गोडबोले. व्हीनस प्रकाशन, पुणे. तृतीयावृत्ती सप्टेंबर १९७३.
- ३) देशी वाण - चंद्रकांत बांदिवडेकर - अक्षर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती मार्च २००२.